
МАКАРЧУК Н.О.,

кандидат психологічних наук,
заступник директора з науково-
експериментальної роботи,
Інститут спеціальної педагогіки
НАПН України,
м. Київ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

В статті представлено результати теоретичного аналізу сучасного стану досліджень проблеми особистісної саморегуляції. Визначено теоретико-методологічні основи дослідження особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями розумового розвитку. Обґрунтовано теоретичні засади, принципи та психологічні механізми, що забезпечують функціонування особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Ключові слова: психічна діяльність, свідомість, самосвідомість, психічний дизонтогенез, закономірності психічного розвитку, психологічні механізми, особистість з порушеннями розумового розвитку, особистісна саморегуляція, підлітковий вік.

В статье представлено результаты теоретического анализа современных исследований проблемы личностной саморегуляции. Определено теоретико-методологические основы исследования личностной саморегуляции подростка с нарушениями умственного развития. Обосновано теоретические основы, принципы и психологические механизмы, которые обеспечивают функционирование личностной саморегуляции подростков с нарушениями умственного развития.

Ключевые слова: психическая деятельность, сознание, самосознание, психический дизонтогенез, закономерности психического развития, психологические механизмы, личность с

© Макарчук Н.О., 2014

нарушениями умственного развития, личностная саморегуляция, подростковый возраст.

Changing learning strategies and education of children and adolescents which proved to be indispensable has led to an urgent need not only in a thorough update of the content of education of these children and adolescents, but also in a study of the overall development of their personal self-regulation, developing technologies of prevention and overcoming of functioning disorders. Procedural nature of personal self-regulation is expressed not only in its character and natural preconceived mental self-control and artificial personal component, but also in organic combination of thinking, speech and behavior of the person with intellectual disabilities. This wide range of problems of adaptation of adolescents in the socio-cultural environment is connected to the search for effective alternatives to the possibilities of ways to overcome them. All the above mentioned showed the existing need in personal self-regulation research, empirical organization of which is not possible without a clear delineation of the general methodology of the personal self-regulation phenomenon as the principal determinants of personality with intellectual disabilities in adolescence.

Key words: *Concepts, personal self-regulation personality with intellectual disability, reflection, verbal thinking.*

Актуальність Констатація методологічного підґрунтя особистісної саморегуляції як феномену становлення особистості підлітків з порушеннями розумового розвитку та об'єкту дослідження – виступає основним кроком у науковому пошуку й сприяє вирішенню проблеми, шляхом констатації тих рушійних сил, що забезпечують функціонування особистісної саморегуляції саме цієї категорії підлітків. Йдеться про психологічні основи, що конкретизуються в закономірностях, принципах та механізмах. Здебільшого, методологічне обґрунтування проблеми саморегуляції обумовлюється обраною дослідником спрямованістю в пошуку ефективного стилю наукового пізнання (методу та методології) та його загального призначення. Відповідно, метою статті є визначення теоретичних та методологічних основ особистісної саморегуляції як експериментальних позицій її емпіричного дослідження.

Теоретичні методи дослідження. Проблеми методу та методології наукового дослідження виступають актуальними як у розрізі ранніх етапів розвитку наукового пізнання, що датуються ще за часів античності, так і більш пізніх – йдеться про останні десятиліття минулого століття, аналіз методів та засобів якого став активно здійснюватися лише в останні півстоліття [2]. Важливо диференціювати векторну спрямованість наукової діяльності. Зокрема, на досягнення нових наукових знань (тобто сам процес наукового дослідження), констатацію результатів цієї діяльності (тобто отримані наукові знання) та врахування тенденції в побудові наукового дослідження, яка констатує той факт, що будь-які наукові знання є лише відображенням деяких властивостей, ознак та закономірностей реального світу.

У контексті дослідження проблеми особистісної саморегуляції методологічні засади мають підпорядковува-

тися загальним методологічним засадам, визнаним у науці, та відповідним вимогам до побудови наукового дослідження з урахуванням специфіки конкретної методології наукового дослідження, що здійснюється. Йдеться про аналіз методів і засобів пізнання особистісної саморегуляції, що використовуються на емпіричній і теоретичній стадіях наукового дослідження, обумовлюють причини виділення суттєвих ознак, що одночасно властиві будь-яким експериментам – як у межах вирішення проблеми саморегуляції, так і в межах дослідження проблеми генези та етіології порушень розумового розвитку. Це, ймовірно, призведе до узагальнення та використання тих методів і засобів дослідження особистісної саморегуляції, відкриття та широке застосування яких притаманно суміжним науковим галузям. Саме врахування загальних положень методології наукового дослідження дало можливість в межах цього дослідження розглянути найбільш суттєві особливості та ознаки методів дослідження, тобто розкрити ці методи за їх спільністю та глибиною, а також за рівнями наукового пізнання. Така процедура наукового методу пізнання в межах дослідження проблеми особистісної саморегуляції значно полегшила експериментальну діяльність, завдяки використанню цілої низки спеціальних теорій, що вивчають ті чи інші особливості загальних методів пізнання, а також тих методів, що використовуються в інших наукових галузях.

Досягнення більшої ймовірності дослідження особистісної саморегуляції як в якості феномену, так і об'єкта наукового дослідження було досягнуто шляхом введення методу моделювання, що дозволив чітко окреслити логіку наукового пізнання особистісної саморегуляції в представленому дослідженні (рис.1).

З урахуванням зазначеного, дослідження особистісної саморегуляції, що формується та функціонує під впливом незворотного стану розумо-

вої відсталості було організовано з урахуванням методології міждисциплінарного підходу.

Обговорення. Особистісна саморегуляція визначається типами розвитку людини в контексті культурно-історичних вимірів та динаміки становлення особистості. Філогенетичний вимір особистісної саморегуляції визначає її як еволюцію живих систем, що забезпечується функціонуванням імунної системи та адаптації до мінливості оточуючого середовища. Онтогенетичний вимір визначається психічною діяльністю як внутрішньою основою саморегуляції та соціальною активністю як її зовнішній прояв. Антропогенетичний вимір визначає діяльність свідомості та самосвідомості в якості регулятивної функції особистості.

В свою чергу, констатація загальних закономірностей особистісної саморегуляції здійснюється з урахуванням визначених закономірностей психічного розвитку в онтогенезі й особливостей його протікання за умови психічного дизонтогенезу та ґрунтується на концептуальних положеннях: про основні закономірності психічного розвитку дитини в онтогенезі; принципу єдності законів розвитку нормальної та анормальної дитини; вікової та спеціальної психології про загальні та специфічні закономірності розвитку при збереженому розумовому розвитку та його порушеннями. Теоретичні узагальнення і зазначені концептуальні тези виступають вихідним положенням опису та пояснення не випадкових фактів, а основних, суттєвих тенденцій, що визначають хід психічного розвитку підлітків з порушеннями розумового розвитку, виявлення у подальшому науковому пошуку тих психологічних закономірностей, що і визначають специфіку їхньої особистісної саморегуляції. Відповідно, констатованими та вивіреними в представлених концепціях є загальні закономірності психічного розвитку підлітків з порушенням розумового

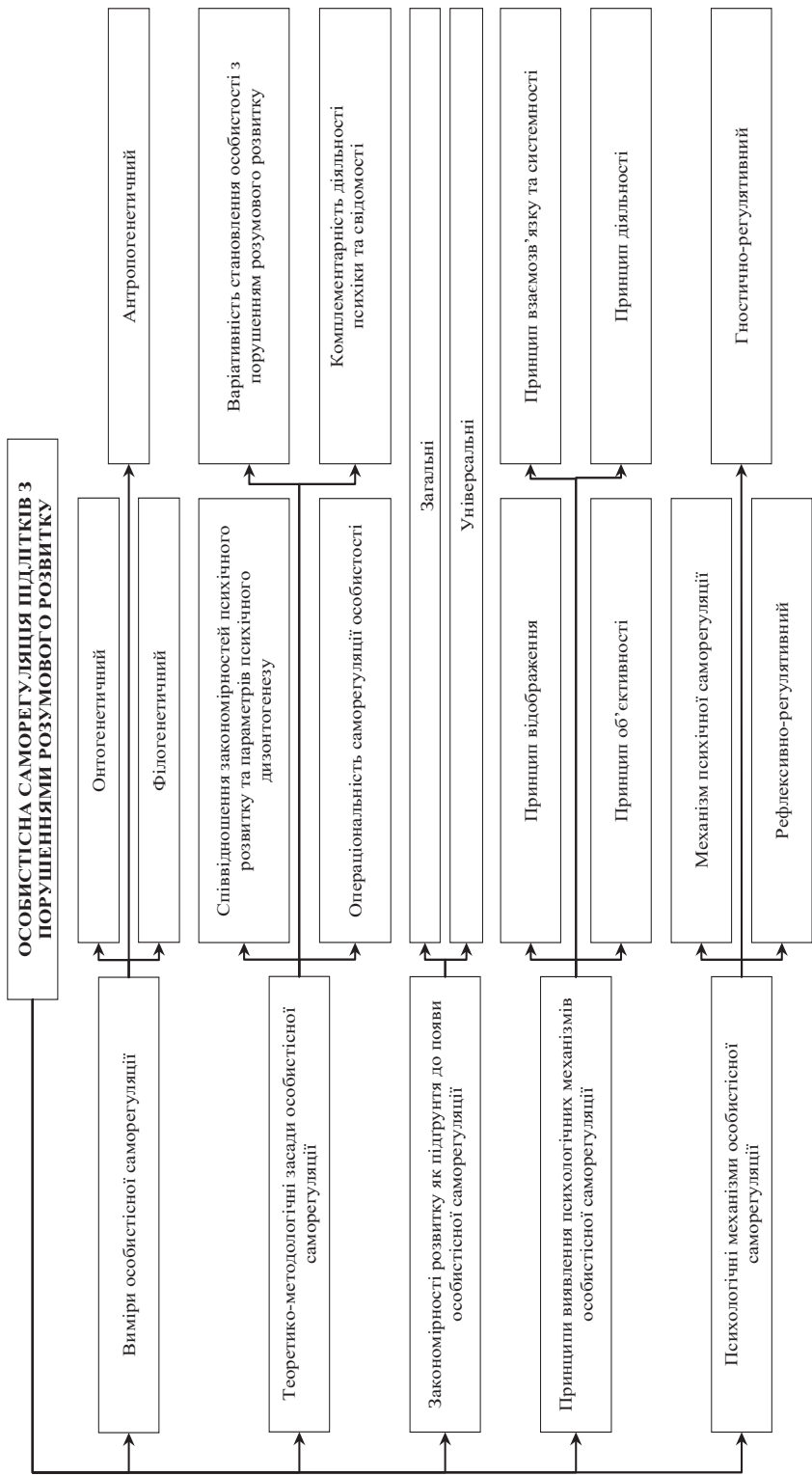

Рис. 1 Теоретична модель особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями розумового розвитку

розвитку, що є сталими і константними основами особистісної саморегуляції як форми активності та спрямованості їхньої психічної діяльності.

Враховуючи особливості психічного дизонтогенезу (йдеться про параметри, визначені В. Лебединським (1985), та їх співвідношення із загальноновизначеними закономірностями психічного розвитку, що є правомірними відповідно до положення про єдність закономірностей нормального та аномального розвитку, висунуті Л. Виготським (1931), Б. Зейгарнік (1986), О. Лурією (1960), визначаються наступні загальні закономірності, що виявляють суть, динаміку та конфігурацію особистісної саморегуляції: нерівномірність та гетерохронність психічного розвитку; нестійкість розвитку, що виражається в кризах дитячого віку та детермінує його стійкість; сенситивність, що являє собою наявність сенситивних періодів розвитку; кумулятивність; дивергентність-конвергентність [11].

Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку формується під впливом визначених загальних закономірностей психічного розвитку та під впливом патопсихологічних параметрів психічного дизонтогенезу: функціональна локалізація порушення, часові межі виникнення порушення, взаємодія між первинним та вторинним у структурі порушення, а також порушеннями міжфункціональних взаємодій у процесі аномального системогенезу. Отже, теоретико-методологічною засадою особистісної саморегуляції підлітків із порушенням розумового розвитку є співвідношення закономірностей психічного розвитку та параметрів психічного дизонтогенезу.

Універсальні закономірності визначають функціонування людини як індивіда, особистості та суб'єкта. О. Асмолов визначив універсальні закономірності розвитку особистості в біогенезі, соціогенезі та персоногенезі, що виступають як основа розуміння еволюційного змісту виникнення

різноманітних індивідних властивостей людини, проявів індивідуальності в еволюції природи та суспільства [1]. Змістом цих закономірностей є: прогресивна еволюція, основу якої складає критерій росту варіативності елементів системи; взаємодія тенденції до збереження та зміни як умови розвитку еволюціонуючих систем, що забезпечує їх адаптацію та мінливість; виникнення надлишкових преадаптивних елементів еволюціонуючих систем, здатних забезпечити резерв їх варіативності в невизначених критичних ситуаціях.

Універсальні закономірності виникнення різноманітних індивідних властивостей людини обумовлюють становлення її особистості, що дає можливість визначити її як систему, яка є еволюційною, здатною до прогресу, до самозабезпечення власних резервів у ситуаціях, що значно перевищують її адаптивні можливості. Отже, наступною теоретико-методологічною засадою особистісної саморегуляції підлітків із порушенням розумового розвитку є варіативність становлення особистості з порушеннями розумового розвитку. Варіативність забезпечується тенденціями до самозбереження й еволюційним розвитком, адаптацією, мінливістю та прогресуванням відповідно до психофізіологічних можливостей та змін оточуючого середовища.

Теоретико-методологічні засади особистісної саморегуляції узгоджуються з спеціальними закономірностями розвитку, що забезпечують формування особистісної саморегуляції в онтогенезі та під впливом специфіки розгортання психічного дизонтогенезу. Теоретико-методологічні засади ґрунтуються на теоретичних та концептуальних засадах теорії системно-динамічної організації вищих психічних функцій; теорії трьох функціональних блоків мозку; концепції соціально-біологічної інтеграції у розвитку психічної діяльності дітей; теорії функціональних систем; кон-

цепції вікової періодизації; положень теорії діяльнісного підходу до формування новоутворень певного вікового періоду; положень про діалектичний взаємозв'язок мислення та мовлення; положень про існування загальних закономірностей формування особистості при нормальному та аномальному розвитку та про наявність у кожної розумово відсталої дитини збережених функцій при опорі на які можуть бути розвинені її потенційні можливості; теорії емоційної регуляції діяльності та поведінки; положень про типи патологічних характерів; положень про внутрішньо сімейні детермінанти порушення саморегуляції у формі дезадаптивної поведінки підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку; концепції психології стосунків.

Визначення концептуальних положень, що виступають як самостійні системні дослідження, дає можливість констатувати наявність усіх передумов для появи, формування та функціонування особистісної саморегуляції в становленні особистості людини як у нормі функціонування, так і при порушенні. Практично в кожній із позицій представляються проблеми регуляції психічної діяльності, функціонування особистості та її здатності до саморегуляції, співвідношення мотивації, поведінкової активності та спрямованості, впливу на становлення особистості дитини психічного дизонтогенезу та її розвиток і функціонування в системі родинної, суспільної та міжособистісної взаємодії. Найбільш значущою у вирішенні проблеми особистісної саморегуляції та її встановленні її психологічних закономірностей, що безпосередньо формуються в умовах психічного дизонтогенезу – є встановлення специфіки формування мисленнєвої діяльності, зокрема понять (у підлітків із порушенням розумового розвитку) та здатності до їх абстрактного використання як регуляторних функцій; проблеми формування реф-

лексивно-регуляторних механізмів психічної діяльності підлітків, що забезпечують контрольну функцію особистісної саморегуляції як системної інтегративної діяльності психіки та свідомості підлітка.

Виявлення специфіки функціонування особистісної саморегуляції як гностичної та рефлексивно-регуляторної функцій психічної діяльності є актуальним як для прояснення специфіки онтогенетичного розвитку підлітка в нормі його протікання, так і для розвитку підлітка під впливом психічного дизонтогенезу. У представленому дослідженні гностична функція конкретизується розвитком мислення людини та здатності певним чином опредмечувати мисленнєві дії та операції в мовленні. Фердинанд де Соссюр встановив, що функціонування мови людини відбувається в площині функціонування двох взаємообумовлених психофізіологічним дозріванням концептів: аудіообразу слова, який виступає основою для подальшого формування понять і з яким дитина зіштовхується вже з перших днів життя; системи мовних конструктів, які встановлюють видові (означені) та родові (означувані) відношення понять в мові, та які, як згодом було доведено Ж. Лаканом [6,10].

У питанні експериментального вирішення проблеми формування понять як генетично обумовленої специфіки формування вищих психічних функцій в онтогенезі вагомий внесок здійснено Л. Виготським та його концепцією про генетичну природу мислення та мовлення в розвитку психіки [5]. Розкриття основних положень про генетичну природу формування понять, про знакові операції та організацію психічних процесів, про компенсаторні процеси розвитку розумово відсталої дитини визначає сутність гносеологічної позиції у визначенні особистісної саморегуляції.

Отже, особистісна саморегуляція – це штучне утворення, що відповідно до генетичної природи формування

понять, задане діяльністю психіки та свідомості, передумовами фізичного та психічного планів функціонування людини, яке вибудовується лише крізь контекст соціальної активності особистості й особливостей динаміки її психосоціального розвитку в онтогенезі. Про появу особистісної саморегуляції можна говорити лише тоді, коли у дитини фіксується сформований пласт синкретичного, комплексного, псевдопонятійного та понятійного мислення, мислення, що скеровується символічністю сприйняття нею предметів та явищ навколишньої дійсності, а у подальшому і символічне розуміння вже у підлітковому віці самої себе і власної ролі в суспільстві. Проте, динаміка формування понятійного чи мовленнєвого мислення є складною та тривалою у часовому вимірі становлення зрілості особистості.

З урахуванням сказаного, теоретико-методологічною засадою особистісної саморегуляції є твердження про те, що особистісна саморегуляція є операційною й забезпечується функціонуванням мовленнєвого мислення підлітка, якісною одиницею виявлення якого є поняття у системі психічної діяльності, та здатність підлітка до встановлення й визначення їх (понять) змістового значення, застосування як регуляторних компонентів власної активності та спрямованості.

Проблема особистісної саморегуляції розкривається у співвідношенні діяльності психіки та свідомості (І. Бех, Л. Виготський, М. Мамардашвілі, О. Прохоров, О. П'ятигорський, П. Чамата та ін.). Свідомість як особливий конструкт мислення людини (при цьому мислення розуміється не як суто психічний процес, а як здатність психіки об'єктивуватися у власних розмірковуваннях та виходити за межі усталеного досвіду і мисленнєвих стереотипів, вивчати зовнішній світ і саму себе в якості об'єкта пізнання) забезпечується саме діяльністю рефлексії.

Рефлексія, як визначає І. Бех, є таким мисленнєвим засобом (самоана-

ліз, самосинтез, самоузагальнення), що детермінує активність та діяльність певних аспектів внутрішнього світу особистості, насамперед, тих, що стосуються оволодіння нею духовними цінностями, а, отже, і саморозвитку її духовного «Я». Рефлексія має повністю охопити духовну сферу, щоб розпочався процес її подальшого спрямованого вдосконалення. На думку науковця, від ступеня охопленості залежатиме перетворювальна активність рефлексивного процесу, де низький ступінь, локалізуючи рефлексію, знімає в особистості відповідальність за саму себе [3].

Рефлексія виступає тим основним етапом у формуванні рефлексивно-регуляторного змісту особистісної саморегуляції, який і забезпечує її прояв та функціонування. Вже з трьох років дитина, за умови нормального психофізичного функціонування, здійснює елементарні операції рефлексії (на рівні контрольних функцій власних дій), результатом чого є сформована психологічна зрілість (в межах віку) як одна з основних передумов до оволодіння навчальною діяльністю. Можна вказати, що основа і перші вияви особистісної регуляції припадають саме на період від 3 до 6 років, і відбувається її функціонування на рівні неусвідомленої, але сформованої дитиною на результатах примітивних порівняльних операцій проявів власної поведінки та їх співвіднесеність із існуючими усталеними суспільними стандартами. Отримання знань про саму себе та оточуючу дійсність виступає в ролі тих основних знань, які є інтеріоризованими особистістю дитини у процесі її взаємодії з власними внутрішніми процесами та їх узгодження з вимогами та специфікою оточуючої дійсності.

Поява тенденцій до засвоєння знань та формування на їх основі понять засвідчує функціонування рефлексії як регулятивної функції діяльності психіки та включеності свідомості в її регулювання. Забезпечення

можливостей дитині самостійно приймати рішення та поводитися відповідно до них є заданою психологічною закономірністю розвитку. Водночас, якщо у дитини ще не активізовано суб'єктивний зміст до самостійності, активності та спрямованості – це детермінує її соціальну пасивність, безпорадність перед труднощами. Саме інтеграція діяльності психіки та свідомості, що забезпечується рефлексією і детермінує своєрідне пробудження та прояв (за доцільного керівництва) прихованих можливостей суб'єкта. Рефлексії, в свою чергу, належить основна роль в забезпеченні не лише усвідомлення поетапності виконання будь-якої психічної діяльності, але й реалізації переносу засвоєного та усвідомленого алгоритму діяльності у практичну життєдіяльність та його використання в більш широкому спектрі ситуацій, які особистість вирішує вже самостійно. Отже, однією з основних теоретико-методологічних засад особистісної саморегуляції є твердження про компліментарність діяльності психіки та свідомості, яка реалізується функцією переносу і контролю рефлексивно-регуляторної діяльності особистості.

Встановлення закономірностей та механізмів особистісної саморегуляції у межах дослідження здійснювався з позицій теоретико-методологічної рефлексії існуючих теорій та концепцій, що підтверджують функціонування особистісної саморегуляції. Загалом механізми саморегуляції підкоряються ряду системних закономірностей психічного розвитку, діяльності свідомості та організації соціальних систем. Методологічними принципами у встановленні психологічних механізмів особистісної саморегуляції є: принцип об'єктивності, принцип відображення, принцип взаємозв'язку та системності, принцип діяльності [8].

Основу принципу об'єктивності складає така пізнавальна діяльність суб'єкта, що виражає його ставлення та відношення до природного

прояву зовнішнього світу. Принцип взаємозв'язку та системності розкривається шляхом розуміння особистісної саморегуляції як феномену, різноманітність об'єктивних представлень якого вивчається багатьма науками: біологією, нейрофізіологією, кібернетикою, синергетикою, психологією та філософією. Саморегуляція як феномен функціонування та життєдіяльності будь-якої живої системи досить широко та детально досліджена фізіологами, має декілька об'єктивних аспектів, що в різних науках вивчаються під різними поняттями. Так, в біології саморегуляція визначається з позиції здатності живих організмів до пристосування, в нейрофізіології – як моделююча властивість нервової системи, в психології – як мета та структурована активність і діяльність, в кібернетиці – як прогнозування та моделювання. Сукупність поглядів на саморегуляцію полягає в тому, що саме вона являє собою активний процес, притаманний лише живим системам. Принцип відображення полягає у збереженості тенденцій живого організму загалом до відображення як власного внутрішнього стану, так і зовнішнього світу та пристосування до нього шляхом вироблення адекватних відображуваному процесу потреб. Принцип діяльності полягає в тому, що дослідження базувалося на виявленні та доведенні функціонування активності процесів життєдіяльності людини загалом та специфіки діяльності підлітків з порушеннями розумового розвитку зокрема. Саме з позиції реалізації у науковому дослідженні принципу діяльності висувається припущення, що особистісна саморегуляція являє собою протиріччя між діяльністю випереджаючого та плінного відображення (К. Мілюхін, 2004). Тобто, співвідношення в функціонуванні особистісної саморегуляції того, що заплановано і того, що не реалізовано. Звідси, особистісна саморегуляція – це система функціонування підлітка в соціальних стосунках, що розгортається у трьох

площинах його розвитку – ментальному (психофізичному), психологічному, свідомому та соціальному.

Особистісна саморегуляція – це внутрішня психічна діяльність, що здатна до відображення людиною власного внутрішнього світу та зовнішньої оточуючої дійсності, базується на одній із форм цього психічного відображення – випереджаючому відображенні. У свою чергу, психологічних механізмів особистісної саморегуляції може бути багато, це залежить від тої суб'єктивної позиції, яку займає дослідник у виявленні специфіки феномену. Виявлення механізмів особистісної саморегуляції здійснюється відповідно до основних положень щодо того, що особистісна саморегуляція:

- забезпечується загальними закономірностями саморегуляції (індивідуальною формою реалізації саморегуляції, що взаємообумовлена конкретними умовами; типом нервової системи; особистісними якостями суб'єкта; домінантними стратегіями організації власних дій суб'єктом), і функціонує шляхом активізації механізму психічної саморегуляції;
- обумовлюється функціонуванням довільності діяльності суб'єкта, що визначається гностично-регуляторним психологічним механізмом.
- взаємообумовлюється станом функціонування психічної діяльності та діяльності свідомості, що конкретизує рефлексивно-регуляторний психологічний механізм її функціонування.

Таким чином, складність особистісної саморегуляції визначається самою траєкторією психічного розвитку підлітків, яка обумовлюється загально встановленими психологічними механізмами функціонування яких матиме відмінності. Так, при наявності зовнішніх ідентичних признаков психофізичного та соціокультурного функціонування підлітків з порушеннями розумового розвитку, внутрішня специфіка та динаміка їхнього психічного, психологічного та, як наслідок і соціокультурного розвитку буде мати власну неповторну картину визначити закономірності та механізми функціонування якого і є складним науковим завданням. Також, виявлення тенденцій у формуванні та функціонування особистісної саморегуляції підлітків з порушеннями розумового розвитку сприятиме не лише підвищенню ефективності діяльності психолога в системі спеціального загальноосвітнього закладу, але й надасть додаткові науково обґрунтовані факти функціонування психічної діяльності у підлітковому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Психология» / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 480 с. – ISBN 5-89357-112-6.
2. Баскаков А. Я. Методология научного исследования : учеб. пособие / А. Я. Баскаков, М. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
3. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : [навчальний посібник] / І. Д. Бех. – К. : «Академвидав», 2012. – 256 с. – (Альма-матер). – ISBN 978-617-572-044-8.
4. Виготский Л. Мышление и речь : сборник / Лев Виготский. – М. : АСТ ; АСТ МОСКВА ; ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – 668 с.

5. Выготский Л. С. Основы дефектологии : [собр. соч. в 6 т.] Т. 5 / Л. С. Выготский ; [под ред. Т. А. Власовой]. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
6. Лакан Ж. Этика психоанализа / Ж. Лакан ; пер. с фр. А. Черноглазова // Семинары : Кн. VII (1959-1960). – М. : Логос, 2006. – 416 с.
7. Мамардашвили М. К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – СПб. : Азбука, 2011. – 318, [1] с. – ISBN 978-5-389-01570-8 (в пер.).
8. Милухин К. В. Опережающее отражение в саморегуляции личности : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.01 / К. В. Милухин. – Чебоксары, 2004. – 26 с.
9. Психология человека от рождения до смерти : [полный курс психологии развития] / [Аверин В. А., Дандарова Ж. К., Деркач А. А. и др.] ; под общ. ред. А. А. Реана. – СПб. : «прайм-ЕВРОЗНАК» : Изд. дом «Нева» ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 652, [1] с. – (Психологическая энциклопедия). – ISBN 5-93878-029-2.
10. Фердинанд де Сосюр Труды по языкознанию / пер. с франц. А. А. Холодовича. – М. : Изд-во Прогресс, 1977. – 696 с.